

תוכן העניינים

ז	הקדמת המשפחה
ט	הקדמת העורכים
	שער ראשון: מילים, צירופים, מילונות וסמנטיקה
3	1. לברור מהותו של הניב העברי
11	2. שקיפות לשונית ושקיפות פסיכולשונית בעברית החדשה
26	3. בעיות בהוראת אוצר המלים של הלשון העברית
35	4. ניסיון למיון הצירופים הלקסיקאליים שבעברית החדשה
41	5. The Semantic Structure of Nominal Compounds in Modern Hebrew
53	6. השקיפות הלשונית של חידושי האקדמיה ללשון העברית
67	7. הפתגם כטקסט זעיר
75	8. הצירוף הכבול כאתגר למילונאי
85	9. על תהליכי היצירה של שורשים בעברית בת זמננו
93	10. האגרון העברי כאתגר לקסיקוגרפי
101	11. מילים מחודשות וסיכויי קליטתן בשימוש
109	12. תמורות בלקסיקוגרפיה העברית בדורנו
122	13. עיון בדרכי הבידול במערכת הסמנטית של העברית הישראלית
129	14. השפעות סוציו-לשוניות על הלקסיקוגרפיה בדורנו
	שער שני: רטוריקה במרחב הציבורי ולשון כלי התקשורת
141	15. כותרות העיתון כיחידות־שיח
162	16. ניתוח השיח של הידיעה
184	17. תופעות של דו־משמעות בעברית העיתונות בת־זמננו
193	18. פועלי־הבעה בחדשות הרדיו
204	19. הצריר הלשוני במשלב הפרסומת העברית
224	20. סתמיות בכותרות

- 227 21. רטוריקה אלקטורלית בישראל: אנטומיה של סיסמת בחירות
- 248 22. כשהם אומרים "אנחנו" – למה הם מתכוונים?
- 260 23. "לגעת בשלום": על השרדוג הרטורי של שם הפועל
- 266 24. הביטוי האירוני – בין הסמנטי לפרגמטי

שער שלישי: הוראת הלשון

- 277 25. סימני הפיסוק כמערכת תקשורת פארא-מילולית
- 288 26. תרומת ניתוח השיח להוראת טקסטים עבריים בבתי-הספר שבתפוצות
- 298 27. התקציר המדעי ומקומו בחינוך
- 307 28. "עברית גרועה", "השחתת השפה" ושאר מרעין בישין
- 315 29. מעמדה של הלשון העברית בתהליך התחייה הלאומית
- 324 30. הוראת התחביר: גישה הקשרית-רטורית
- 336 31. מורה לתלמיד יביע אומר – על העברית שבפי המורים
- 343 32. הפתגם כטקסט לימודי

שער רביעי: לשון, ספרות ותרבות

- 353 33. חידושי לשון של אהרן מגד ב'עשהאל'
- 364 34. הלשון בתרבות-ההמונים
- 370 35. מה בין "שימוש נורמאטיבי" לבין "שימוש קביל" בעברית החדשה?
- 377 36. תקינות פוליטית, לשון נקייה והזניית השפה
- 385 37. השם והשיר – חידה ופתרונה
- 398 38. לשון של תרבות ותרבות של לשון
- 407 39. למשמעותה של "נורמה לשונית" בעברית בת ימינו

אפילוג

- 419 40. השפה העברית לקראת המאה העשרים ואחת
- 427 רשימת המקומות שבהם הופיעו המאמרים לראשונה

הקדמת העורכים

ספר זה מוקדש למורנו, עמיתנו וחברנו היקר, הפרופסור רפאל ניר ז"ל. ניר נולד בהמבורג שבגרמניה ב־1930 ועלה לארץ ב־1936 עם משפחתו, על רקע עלייתה של המפלגה הנאצית לשלטון בשנים אלה. את עבודת הדוקטורט שלו "הניב בחינוכו הלשוני של תלמיד בית הספר התיכון בישראל" כתב באוניברסיטה העברית ב־1967. הוא הלך לעולמו ב־22 באוגוסט 2012.

ניר היה מבכירי חוקרי הלשון העברית, החינוך והתקשורת בישראל. בשנות המחקר הרבות במחלקה לתקשורת ובבית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית, כתב יותר מ־150 מאמרים, 217 ערכים במדור 'בלשנות' באנציקלופדיה הישראלית הכללית (50 עמודים), שנים־עשר ספרים וחוברות וערך אחד־עשר ספרים וחוברות. מחקריו של ניר משתרעים על פני תחומי ידע רבים: תקשורת – לשון העיתונות הכתובה והמשודרת, לשון הפרסומת; בלשנות עברית – תורת המשמעים, תורת הצורות; לשון וספרות; הוראת הלשון ומשלבי הלשון. הוא חקר גם טקסטים זעירים, כגון כותרת, ניב, פתגם, ססמה ודבקיית פגוש (סטיקרים על מכוניות). במחקריו שילב לעתים את נקודת המבט הביקורתית: הוא היה מן הראשונים שעמדו על השימוש בצורות סביל כדי להעלים את עושה הפעולה כאשר המעשה אינו ראוי מוסרית. את תרומתו העצומה לחקר הלשון העברית בהקשריה החברתיים סיכמה היטב ד"ר אילת כהן בהספד לזכרו:

מחקריו הרבים של פרופ' רפאל ניר בתחום חקר הלשון, הוראתה והסוגות התקשורתיות שבהן היא עושה את קסמיה, קישרו תמיד את מבנה השפה עם מקור חיותה – השימוש שעושים בה הדוברים. מאמריו וספריו רוויים השתאות לנוכח הצמיחה הפלאית, הכמו מתרחשת מאליה של השפה, מגמישותה, רעננותה וגם מתובענותה.

ניר הצטיין בכתיבה מעולה, מדויקת ונהירה ותרם בכך לעיצוב תחומי דעת רבים. ארבעה מהם מיוצגים באסופה זו: תצורת מילים, השימוש בצירופים, מילונות וסמנטיקה; הוראת הלשון; רטוריקה במרחב הציבורי ולשון כלי התקשורת, ולשון הספרות והתרבות בישראל.

אחד מאפיוני עבודתו של ניר הוא ההתעניינות בחדש בשפה, במתהווה בה בעת הזאת. וכך החל את עבודתו האקדמית בבדיקת שליטתם של תלמידי ישראל בניבים, המשך

בבדיקת מידת ההתקבלות של מילים חדשות מבית האקדמיה ללשון העברית, מצא אבני בוחן להתקבלותן או דחייתן ואף חיבר מונחים בעברית למושגים שהיו מקובלים במחקר בעולם. הוא חקר גם את המצוי במילונים החדשים, מילון ההווה, רב מילים ואריאל לעומת המצוי במילונים הישנים. מן הראוי להסביר כי סדר הבאת ההגדרות של ערכים פוליסמיים במילונים הישנים הוא הסדר הכרונולוגי של הופעתם בשפה – בתחילה לשון מקרא, אחר כך לשון חז"ל וכו'. אולם לקורא בן ימינו המעוניין במשמעות המילה חשובה יותר המשמעות השכיחה בימינו, ואכן המילונים החדשים נוטים לכך. במילונים החדשים יש שיקוף של העברית הישראלית בת ימינו בלי מגמות פוסקניות, יש מילים מן העגה, יש מילים שאולות ויש שאף אין כותבים משמעויות שאינן בשימוש היום.

תרומתו של ניר לתחום הלסקיגוגרפיה מתבטאת אף בבדיקת ההגדרות המילוניות. ניר ראה בהגדרות המילוניות מבע אוטונומי שמטרתו למסור מידע על מילת הערך, הלסקמה. הוא חקר נושא זה וסיכמו במאמריו.

ניר היה מן הראשונים שחקרו את הוראת הלשון בבית הספר. הרעיונות בספרו הוראת העברית כלשון אם (שפורסם ב־1974) היו בגדר מהפכה בחשיבה. דעותיו החדשניות השפיעו השפעה רבה על תוכניות לימודי הלשון של משרד החינוך. כל הנושאים ודרכי הלימוד שטען בספרו כי יש לשנות שונו עם השנים וכל הצעותיו לחידושים יושמו גם הן במרוצת השנים. לדוגמה, בעקבות התנגדותו ללימוד ניקוד פעיל והצעתו להסתפק בידע סביל, שונתה לחלוטין דרך הוראת הניקוד. כמו כן שונתה דרך לימוד העברית שהייתה נהוגה בשנות החמישים והשישים. ניר הציע להמיר את שינון הטיות הפעלים ושמות העצם בהוראת דרכי התצורה של הפעלים והשמות. הצעה זו יושמה כעבור שנים. גם הצעתו לבטל את כתיבת החיבור נטול ההקשר התקבלה, וכתיבת החיבור הומרה בכתיבה בזיקה לטקסט, כתיבה שיש בה פיתוח ההבנה וההבעה. ניר סבר שאין להפריד בין הבעה ובין הבנה.

ניר תרם רבות לעיצובו של תחום מחקר התקשורת בישראל. בתחילת שנות השמונים הצטרף למחלקה לתקשורת עם פרופ' שושנה בלום-קולקה המנוחה. מעברם מן המרכז לבלשנות שימושית באוניברסיטה העברית למחלקה לתקשורת תרם לביסוס חקר השפה בתחומי הדעת השונים במדעי החברה ובמיוחד בחקר כלי התקשורת. הקליטה של בלשנים שימושיים במדעי החברה לא הייתה חפה מקשיים, אבל לאחר שלושה עשורים דומה כי חקר הלשון במגוון נסיבות היום-יום, ובמיוחד בחקר כלי התקשורת, התמזג עם תחום הדעת המוקדש להבנת סוכני התיווך האנושיים והטכנולוגיים. חקר לשון התקשורת מיוצג היום על ידי מרצים רבים במחלקות לתקשורת בישראל; אלה מתמקדים בחקר שיחות בין-אישיות ומתווכות ובחקר שיח התקשורת.

תרומתו של ניר ניכרת גם בחקר היחסים שבין הלשון העברית לתרבות היהודית והישראלית. מחקריו התמקדו בשפת הספרות היפה, בלשונות היהודים ואף במקומה של השפה בתרבות ההמונים. ניר חיבר ערכים לאנציקלופדיה "זמן יהודי חדש", מבוא למילונו

של רוביק רוזנטל "מילון הסלנג המקיף", ופרסם מאמרים על תופעות תרבותיות מגוונות, כגון תקינות פוליטית, השימוש בעגה (סלנג) ותרבות השיח במרחב הציבורי בישראל. ניר מילא בחייו תפקידים רבים. הוא עמד בראש ועדות חשובות במשרד החינוך, כגון הוועדה לתוכנית הלימודים בלימודי היסוד בלשון במכללות להוראה. הוא היה יו"ר ועדת המקצוע של הלשון העברית במשרד החינוך שנים רבות ועמד בראש הוועדת לתוכנית לימודים בלשון בבית הספר העל-יסודי. הוא היה יו"ר הוועדה למבחני לש"ס, מבחני מיון למתעדתים ללמוד במכללות להוראה.

ניר היה ממייסדי האגודה הישראלית לבלשנות שימושית (איל"ש), אגודה הקיימת עד היום הזה, וממייסדי המרכז לבלשנות שימושית באוניברסיטה העברית. הוא היה חבר בארגונים מספר: איל"ש (האגודה הישראלית לבלשנות שימושית), האגודה הישראלית לתקשורת, האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה, האגודה הבין-לאומית לחקר הקריאה והאגודה האמריקנית לפרופסורים לעברית (NAPH) ועוד.

ניר היה ראש החוג ללשון העברית במכללת דוד ילין מ-1984 עד 1990, וייסד את החוג לתקשורת ועמד בראשו מ-1994 עד 1999. בעשור האחרון לחייו הוא היה חבר במועצה האקדמית של המכללה. הוא היה מכותבי התוכנית לתואר שני בתקשורת במכללת נתניה ומכותבי התוכנית ללימודי תקשורת ופוליטיקה במכללת הדסה.

ספרי הלימוד שפרסם משמשים את הסטודנטים באוניברסיטאות ובמכללות עד עצם היום הזה. גם על הנושא המסובך ביותר כתב בצורה בהירה. הספרים והפרקים שפרסם לאורך השנים מופיעים ברשימת הקריאה ברבים מקורסי המבוא של תחומי התקשורת והשפה באוניברסיטאות ובמכללות בארץ. הידע הרב הגלום בהם חלחל לניתוחי השפה והשיח של דורות החוקרים שטופחו במחלקות ללשון עברית, חינוך ותקשורת בישראל.

נוסף על כל אלה, פרופ' ניר היה אדם נעים הליכות, אהוב על הבריות, שקט ועניו. מעולם לא השתתף במאבקי כוחות באקדמיה או בחיי היום-יום. המילה "לא" בתשובה על בקשת סיוע מקצועי או כתיבה לא הייתה באוצר מיליו. לאחר צאתו לגמלאות ב-1998 פרסמו לכבודו עמיתיו ספר מאמרים עב כרס הכולל שלושים מאמרים של חוקרי הלשון, החינוך הלשוני ותקשורת. בהקדמה נכתב כי מטרת המחווה היא להביע את רחשי התודה וההערכה של הקהילה האקדמית בישראל כלפיו. עדות להערכה העצומה כלפיו אפשר למצוא בסיכום ההספד שכתב לזכרו של ניר פרופ' מוטי נייגר: "רפי היה מודל בחייו האישיים כפי ששימש מודל בקריירה האקדמית שלו, ו-59 השנים לצד רעייתו מרים הן השראה לזוגיות לכולנו. רפי היקר והאציל היה אהוב על רבים, ועשייתו האקדמית תמשיך לשמש מגדלור של חוכמה וידע עבור כולנו".

ניר השאיר אחריו ירושה רוחנית רחבת היקף וחשובה למתמחים בלשון העברית, למוריה ולחובביה. אנו מביאים לכם טעימה מהירושה האינטלקטואלית באסופה זו בתקווה שחוקרי העברית ותלמידיהם בעתיד ייטיבו להכיר את אוצר הידע שהותיר אחריו פרופ' רפאל ניר.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

